

KONINKLIJKE ACADEMIE VAN BELGIË

NATIONAAL COMITE VOOR AARDRIJKSKUNDE

COMMISSIE VAN DE NATIONALE ATLAS

ATLAS VAN BELGIË

BLAD 21

BEVOLKINGSDICHTHEID

DOOR

M.-E. DUMONT

1955

Gedrukt op de persen
van het Militair Geografisch Instituut
Ter Kameren — Brussel.

Het nationaal Comité voor Aardrijkskunde en de Commissie van de Atlas laten aan de auteurs de volledige verantwoordelijkheid over van de meningen uitgedrukt in de artikels bedoeld als commentaar bij de Atlas van België.

BEVOLKINGSDICHTHEID

(BLAD 21)

I. — HET OPMAKEN VAN DE KAART.

De statistieken die gediend hebben voor het opmaken van deze kaart van de bevolkingsdichtheid in België werden verstrekt door het Nationaal Instituut voor de Statistiek. Het zijn de cijfers van de jongste algemene volkstelling, nl. van de census van 31 December 1947, welke intussen werden gepubliceerd (1). In kolom 18 van het zesde hoofdstuk dezer publicatie (2) wordt de gemiddelde bevolkingsdichtheid per km² en per gemeente verstrekt. Deze bevolkingsdichtheid, berekend uit de totale wettelijke bevolking en de totale oppervlakte van elke gemeente, is dus een eenvoudige aritmetische dichtheid. De gemeente is de kleinste administratieve indeling waarvoor deze gegevens beschikbaar zijn over het gehele land. Al kan er gevit worden op het kunstmatig karakter der gemeentegrenzen, en soms terecht, toch moet toegegeven worden dat in de meeste gevallen ten onzent de gemeenten kunnen beschouwd worden als overeenstemmend met de kleinste cellen van het sociaal, economisch en politiek leven (3).

Het zijn deze dichtheden die vóór elke interpretatie zo getrouw mogelijk cartografisch moesten worden weergegeven.

De 2.670 Belgische gemeenten vertonen echter zeer uiteenlopende dichtheden gaande van 10 inwoners per km² (Brûly-de-Pesche, arrondissement Philippeville) tot 24.839 inwoners per km² (St-Joost-ten-Noode in de Brusselse agglomeratie).

Deze dichtheden moeten natuurlijk, om een overzichtelijk geheel te vormen, groepswijze worden voorgesteld. Ten einde een duidelijk inzicht te hebben van de spreiding der dichtheden kwam het er in de eerste plaats op aan al de Belgische gemeenten naar hun bevolkingsdichtheid te rangschikken. De bedoeling was uit de frequentiecurve der dichtheden enige aanwijzingen af te leiden nopens de wijze waarop de dichtheidsgroepen dienden afgebakend te worden (4). Maar jammer genoeg vertoonde de frequentiecurve niet de gehoopte depressies die ons zouden toegelaten hebben op een rationele basis de dichtheidsgroepen te begrenzen, zodat wij op een meer arbitraire indeling aangewezen waren.

Wij stonden voor het onvermijdelijk probleem met elkaar te moeten verzoenen, enerzijds het invoeren van een zo groot mogelijk aantal indelingen, ten einde de bevolkingsdichtheid zo getrouw en met zoveel mogelijk schakeringen te kunnen weergeven, en anderzijds het oprijzen van technische moeilijkheden bij de reproductie, met een voldoende leesbaarheid, van

---

(1) Nationaal Instituut voor de Statistiek, [1].

(2) Opus cit., p. 320 en volgende.

(3) Cfr. M.-A. LEFEVRE, [19], p. 53.

(4) Cfr. o. m. J.-W. ALEXANDER & G.-A. ZAHORCHAK, [6], p. 459. Z. o. M.-E. DUMONT, [14], p. 184-185.

een uitgebreide kleurengamma. Uiteindelijk hebben wij besloten ons te houden aan een verdeling der dichtheden in elf groepen. Het leek ons vanzelfsprekend dat deze indeling in groepen niet op een aritmetische basis kon doorgaan, dat kleine verschillen in dichtheid van meer belang zijn voor kleine dichtheidsgetallen dan voor grote, dat onze schaal dus kleine tussenruimten moest vertonen voor de kleine dichtheden en grotere tussenruimten voor de grotere. Mede aan de hand van de volledige lijst van de bevolkingsdichtheden per gemeente, gerangschikt volgens een stijgende lijn en na meerdere steekproeven, werd besloten volgende dichtheidsgroepen in beschouwing te nemen : van 10 tot 25, van 25 tot 50, van 50 tot 100, van 100 tot 150, van 150 tot 200, van 200 tot 300, van 300 tot 500, van 500 tot 1.000, van 1.000 tot 3.000, van 3.000 tot 5.000 en van 5.000 tot 25.000. Om bij de grensgevallen de gemeenten in hun respectievelijke groepen te kunnen onderbrengen werd de bevolkingsdichtheid op één decimaal na berekend, waardoor dus ook rekenkundig alle moeilijkheden konden worden opgelost.

De oorspronkelijke handschriftelijke uitvoering is geschied op de voorhanden kaart van België op schaal 1/320.000, met de administratieve indeling van het grondgebied. Zij werd door de tekendiensten van het Militair Geografisch Instituut herleid op de voorgeschreven schaal van 1/500.000. Te dier gelegenheid werden de grenzen weggelaten tussen aanpalende gemeenten die tot dezelfde groep van dichtheden behoren. Aldus werd een overbelasting van de grondkaart vermeden; deze zou trouwens ook schadelijk geweest zijn voor het uniform weergeven der kleurschakeringen en de leesbaarheid der kaart daar waar zich een zeer dicht net van gemeentegrenzen voordoet, zoals b. v. in het zuiden van de provincie Limburg en in het noorden van de provincie Luik. Om de orientatie te vergemakkelijken werden echter wel de provinciegrenzen behouden en werden de voornaamste waterlopen en kanalen aangeduid, evenals de naam der negen provinciehoofdplaatsen, dit tevens uit redenen van uniformiteit met de meeste andere kaarten op 1/500.000 van de « Nationale Atlas van België ».

Wat tenslotte de keuze der kleuren betreft werd de voorkeur gegeven aan een voorstelling die sprekend zou zijn. In dit opzicht werd het gebruik van twee contrasterende kleurengamma's die respectievelijk donkerder worden de ene naar de hogere en de andere naar de lagere dichtheden, zoals b. v. op de kaart van de bevolkingsdichtheid in de eerste uitgave van de « Franse Nationale Atlas » (1) principieel verworpen, niet alleen terwille van het weinig esthetisch uitzicht maar ook terwille van de, alleszins op eerste zicht, misleidende indruk. Om logisch te zijn moeten de hoogste dichtheden door de donkerste kleuren worden voorgesteld en omgekeerd. Dat speciaal de aandacht gevestigd wordt op de extreme dichtheden is ook wel te verantwoorden, maar dan mogen lage dichtheden toch in geen geval met donkere kleuren worden aangeduid wil de kleurengamma een suggestieve weerspiegeling zijn van de verspreiding der bevolking.

Het voorbeeld volgend van de reliëfkaarten, waar de laagvlakten met een groene tint worden weergegeven, hebben wij dan ook voor de laagste bevolkingsdichtheden een lichtgroene tint aangewend; wij hebben dus niet het voorbeeld gevolgd van de reeds hoger genoemde « Atlas de France » en hebben eerder aangeleund bij het prachtige voorbeeld van de « Tsjechische Atlas » (2); voor de hoger aangehaalde reden hebben wij ons echter beperkt tot één enkele groene tint voor de laagste groep dichtheden tussen 10 en 25 inwoners per km², om ons verder te houden bij tien geleidelijk donkerder wordende schakeringen van één kleurengamma gaande van licht beige tot bruin.

De technische uitvoering van de kleurendruk werd verzorgd door het Militair Geografisch Instituut. Alhoewel wij, als auteur, graag nog meer contrast hadden gewenst tussen de verschillende tinten, teneinde de leesbaarheid te vergemakkelijken en mogelijke twijfel te vermijden bij

(1) [3], pl. 72-75 : *Densité de la population en 1931*. De gamma van blauwe tinten die donkerder worden bij kleinere dichtheden geeft o. i. een valse indruk.

(2) [4], pl. 16 : *Densité de la population*.

het vergelijken van een bepaalde tint op de kaart met de overeenstemmende indeling van de schaal, toch verdient de moeilijke technische verwezenlijking dezer kleurenkaart alle lof.

De bijkaart (synthetische kaart der bevolkingsdichtheid) op schaal van 1/2.000.000 is een vereenvoudiging van de hoofdkaart; zij heeft voor doel een meer overzichtelijk en tevens meer geografisch beeld te geven van de regionale verdeling der bevolking.

In de eerste plaats werd het aantal dichtheidsgroepen herleid tot vijf, nl. van 10 tot 50, van 50 tot 150, van 150 tot 300, van 300 tot 1.000 en van 1.000 tot 25.000.

Verder werden de uitzonderlijke lagere of hogere dichtheden van geringe uitgestrektheid gelegen in aanzienlijke oppervlakten met een homogene dichtheid buiten beschouwing gelaten.

II. — ANALYSE VAN DE KAART.

De bedoeling van dit hoofdstuk is eenvoudig de lokalisatie van de verschillende dichtheden groepsgewijze aan te duiden. De verdere bespreking volgt na de waarneming.

1. DICHTHEDEN VAN 1.000 TOT 3.000, VAN 3.000 TOT 5.000 EN BOVEN DE 5.000 INWONERS PER KM².

Dichtheden van meer dan 3.000 inwoners per km² zijn te vinden in de agglomeraties van Brussel, Antwerpen, Luik, Gent en Charleroi; de bevolkingsdichtheid overtreft zelfs niet zelden de 5.000 inwoners per km² en meermalen de 10.000 in min of meer belangrijke delen dezer agglomeraties nl. in zeven gemeenten van de Brusselse agglomeratie (Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis, Etterbeek, Schaarbeek, Elsene, Sint-Jans-Molenbeek en Koekelberg), in de Antwerpse (Borgerhout) en in de Gentse (Ledeberg). De bevolking overtreft ook de 5.000 inwoners per km² te Verviers, Leuven, Geraardsbergen en Edingen; de 3.000 in een paar badplaatsen langs de Noordzeekust (Oostende en Blankenberge) evenals te Namen, Zottegem, Binche, Genappe en Pâturages (1) waarmee ook reeds de aandacht op de Borinage wordt gevestigd. De agglomeraties van Brussel, Antwerpen, Luik, Gent en Charleroi zijn verder aangevuld met dichtheden die de 1.000 overtreffen zonder de 3.000 te bereiken, evenals te Namen, Leuven en Verviers; dergelijke dichtheden komen ook voor te Bergen en in een groot deel van de Borinage, te La Louvière en in een groot deel van het Centrubekken evenals in nog talrijke nederzettingen die verspreid liggen over het land (2).

2. DICHTHEDEN VAN 300 TOT 500 EN VAN 500 TOT 1.000 INWONERS PER KM².

Deze dichtheden sluiten nog meer periferisch aan bij de agglomeraties van Brussel, Antwerpen, Luik, Gent en Charleroi evenals bij andere in de vorige paragraaf genoemde nederzettingen (o. m. bij Oostende, Brugge, Leuven en Verviers). Zij doen zich talrijk voor in een

(1) Wij kunnen er nu reeds op wijzen dat de bijzonder hoge bevolkingsdichtheid van meerdere gemeenten minder toe te schrijven is aan een hoog bevolkingscijfer dan wel aan een geringe uitgestrektheid :

Geraardsbergen	11.208 inwoners.	190.82 Ha	5.905 inwoners per km ² ;
Edingen	4.428 inwoners.	79.13 Ha	5.597 inwoners per km ² ;
Zottegem	6.141 inwoners.	161.34 Ha	3.806 inwoners per km ² ;
Binche	10.623 inwoners.	353.92 Ha	3.002 inwoners per km ² ;
Genappe	1.827 inwoners.	58.79 Ha	3.125 inwoners per km ² ;
Pâturages	10.296 inwoners.	332.19 Ha	3.099 inwoners per km ² .

(2) Noemen wij o. m., in afnemende orde van bevolkingsdichtheid, Oudenaarde, Diest, Moeskroen (en hierbij aansluitend Herzeewu), Boom (en hierbij aansluitend Niel, Terhagen en Willebroek), Nieuwpoort, Aalst, Mechelen, Doornik, Herve, Kortrijk (en hierbij aansluitend Bissegem), Rupelmonde, Aarlen, Tienen, Diksmuide, Hoei, St-Niklaas, Brugge, Roeselare, Menen, Izegem, Dendermonde, Ieper, Denderleeuw, Tongeren en Ninove, die alle een dichtheid hebben begrepen tussen 1.000 en 3.000 inwoners per km².

strook die zich uitstrekt langs Hene, Samber en Maas en die verder doorloopt langs de Vesder. Zij bezetten grote vlekken in de driehoek gelegen tussen Gent, Brussel en Antwerpen en zelfs nog verder zuidwaarts naar Oudenaarde toe, in de valleien van Leie en Mandel, langs de Schelde, de Dender, de Zenne en de Dijle; zij doen nog zeer veel andere gemeenten in het licht treden die verspreid liggen over het gehele land (1) en komen ten slotte ook voor, zonder de 500 inwoners per km² te overtreffen, als hoogste dichtheden in het zuidwesten en het zuidoosten van de Kempen en eerder sporadisch op de laagplateau's van Haspengouw, Brabant en Henegouwen.

3. DICHTHEDEN VAN 100 TOT 150, VAN 150 TOT 200 EN VAN 200 TOT 300 INWONERS PER KM².

Deze dichtheden vullen verder nagenoeg heel België aan ten N. van een lijn die ongeveer de noordgrens van de provincie Henegouwen, van het arrondissement Nijvel en de provincie Luik volgt.

Wel zijn er nog enkele relatief aanzienlijke gebieden ten N. van deze lijn waar de dichtheid van 100 niet wordt bereikt en welke dadelijk zullen gepreciseerd worden. Maar behalve deze plekken heeft men ten N. van hogergenoemde lijn praktisch overal een dichtheid van minstens 100 inwoners per km². Zij klimt er meestal zelfs op tot 200 à 300 inwoners per km² voor de laatste opvulling van de driehoek tussen Brussel, Antwerpen en Gent evenals verder naar Oudenaarde toe. Zo ook in het centrale deel van West-Vlaanderen of Houtland, in grote delen van het Land van Waas, in de zuidelijke strook van de Kempen met inbegrip van het Hageland en als verdere opvulling langs de kust. Aan de periferie der aangeduide kerngebieden en buiten de reeds aangehaalde plaatsen daalt echter geleidelijk de frequentie der dichtheden van 200 tot 300 inwoners per km² om plaats te maken voor dichtheden van 150 tot 200 of van 100 tot 150.

Ten Z. van de hoger aangewezen lijn komen dichtheden boven de 100 inwoners per km² slechts zelden voor, behalve in de reeds aangewezen strook die zich uitstrekt langs Hene, Samber, Maas en Vesder en die thans verder is aangevuld met dichtheden die gelegen zijn tussen 150 en 300; dichtheden tussen 100 en 300 inwoners per km² komen er ook voor langs de Franse grens van de provincie Henegouwen, de valleien van de Schelde, van de Dender, van de Sennette en van de Dijle, evenals die van de Maas stroomopwaarts Namen, in het eigenlijk Land van Herve en op enkele plaatsen in het cuestaland van Zuid-Luxemburg. De bevolkingsdichtheid blijft ook nog boven de 100, doch meestal zonder de 150 te bereiken, op het Henegouws, Brabants en Haspengouws leemplateau en sporadisch in de Condruzische streek.

4. DICHTHEDEN VAN 10 TOT 25, VAN 25 TOT 50 EN VAN 50 TOT 100 INWONERS PER KM².

Dichtheden beneden de 100 inwoners per km² komen in het Vlaamse land, zoals gezegd, slechts weinig voor behalve, met enige noemenswaardige uitgestrektheid, in enkele bepaalde gebieden nl. :

- a) In de polders van de kustvlakte, van het N. der provincie West-Vlaanderen en langs de Schelde stroomafwaarts Antwerpen;
- b) In het N. en het O. van de Kempen.

(1) Aldus onder meer langs de kust te De Panne, Heist en Middelkerke met dichtheden van 500 tot 1.000, of te Knokke, Wenduine en Bredene met dichtheden van 300 tot 500; in het binnenland te Athus, Genval, Lier, Malmédy, Ronse, Visé, Zelzate, Wetteren, Hasselt, Aat, Aarschot, Gembloers, Eeklo, Turnhout, Rixensart, Leuze en Herentals met dichtheden van 500 tot 1.000, of te St-Truiden, Zinnik, Veurne, Dinant, Waver, Borgworm, Thuin, Bastogne, Nijvel en Gistel met dichtheden van 300 tot 500 inwoners per km².

De bevolkingsdichtheid daalt er echter zeer zelden onder de 50 inwoners per km² en slechts in drie poldergemeenten beneden de 25 inwoners per km² (1). Dichtheden beneden de 100 worden daarentegen zeer talrijk en zelfs geleidelijk overwegend zodra de grenzen van de provincie Henegouwen, van het arrondissement Nijvel en van de provincie Luik in zuidwaartse richting overschreden zijn; eens voorbij de strook met weer hogere dichtheden langs Hene, Samber, Maas en Vesder daalt de bevolkingsdichtheid steeds vaker beneden de 50 inwoners per km², reeds in de Condruzische streek maar vooral in de Ardennen waar dergelijke dichtheden overwegend worden en dikwijls dalen beneden de 25 inwoners per km², tot aan de zuidgrens van de Ardennen waar in Zuid-Luxemburg de dichtheid weer meermaals stijgt tot boven de 50 en zelfs een paar maal tot boven de 100, zoals reeds hoger aangestipt.

III. — BESPREKING VAN DE BEVOLKINGSDICHTHEID.

Uit de analyse en de beschrijving van de kaart is gebleken dat de 8.512.195 inwoners van België zeer ongelijkmatig over de 30.507 km² van zijn oppervlakte zijn verdeeld. Niet alleen is de gemiddelde bevolkingsdichtheid van 279 inwoners per km² (of een naburige dichtheid) geenszins overwegend maar daarenboven doet zich een zeer uiteenlopende gamma van dichtheden voor, gaande van een tiental inwoners per km² tot meerdere tienduizenden; zij zijn ook over de oppervlakte verdeeld in een zeer ingewikkelde en ongelijkmatige ineenstrengeling. Natuurlijk heeft elke bevolkingsdichtheid, welke zij ook weze en waar zij zich ook voordoet, haar reden van bestaan en moet haar oorzakelijk verband kunnen worden vastgesteld. Maar in deze noodgedwongen bondige bespreking zal het niet mogelijk zijn in vele details te treden en alle schakeringen toe te lichten, zelfs niet in de slechts grove mate waarop zij cartografisch konden worden weergegeven.

Daar de aardrijkskunde in de eerste plaats haar aandacht wijdt aan de groepsverschijnselen en niet aan de uitzonderingen kan onze taak reeds in die zin worden vereenvoudigd; wij zullen ons beperken tot enig commentaar bij de hoofdtrekken van de verdeling der diverse bevolkingsdichtheden in België ten einde tot een regionaal en genetisch onderscheid te komen van de wijze waarop de Belgische bevolking verdeeld is over de beschikbare ruimte.

Weze nog opgemerkt dat de analyse van de kaart, het eenvoudig vaststellen en lokaliseren der verschillende groepen van dichtheden reeds de verklaring nabijkwam; wij hebben ze in het analytisch deel dat beschrijvend diende te blijven, doelbewust verzwegen om ze thans in dit meer interpretatieve deel naar voor te laten treden, alhoewel wij aldus noodzakelijk in enige herhaling zullen moeten vervallen.

1ste GROEP : STEDELIJKE EN INDUSTRIËLE DICHTHEDEN.

1° De grote stedelijke en industriële agglomeraties.

De donkerste vlekken van de kaart stemmen overeen met de verschillende grote stedelijke en industriële agglomeraties, nl. met die van Brussel, Antwerpen, Luik, Gent en Charleroi.

Zij zijn gekenmerkt door dichtheden boven de 3.000 inwoners per km² waarbij ook telkens in een of ander onderdeel der agglomeratie, dat niet noodzakelijk de kern hoeft te zijn, de dichtheid hoger is dan 5.000 per km². Het zijn de belangrijkste concentratiepunten der

---

(1) Zoutenaie	28 inwoners.	dichtheid : 14 inwoners per km ² ;
De Moeren	184 inwoners.	dichtheid : 15 inwoners per km ² ;
Lampernisse	313 inwoners.	dichtheid : 22 inwoners per km ² .

industriële productie, de voornaamste knooppunten van handel en verkeer, waarbij zich ook diverse administratieve functies kunnen voegen waarvan de bevoegdheid zich over het ganse rijk uitstrekt (de hoofdstad Brussel) of over hun respectievelijke provincie (Brussel, Antwerpen, Luik en Gent). Elk dezer grootstedse agglomeraties heeft haar eigen meer specifieke determinanten en dominante kenmerken, waaronder voor Brussel de centrale ligging, haar verkeersknooppunt en haar diverse handels en industriële ondernemingen kunnen worden genoemd, voor Antwerpen het estuarium van de Schelde en de haven, voor Gent de samenloop van Leie en Schelde en het zeevaarkanaal naar Terneuzen evenals haar textiel-, metaal en chemische industrieën, voor Luik en Charleroi het steenkolenbekken en de eruit voortgesproten zwaar industrie en diverse nijverheden. Deze nederzettingen, elk met haar eigen historische evolutie, hebben uiteindelijk hetzelfde geografisch en demografisch verschijnsel in het leven geroepen : grootstedse bevolkingsagglomeraties die ruim zijn uitgegroeid over hun oorspronkelijke grenzen, die naburige gemeenten hebben ingepalmd of overwoekerd, die een dichte opstapeling hebben verwekt van mensen en gebouwen waaronder kantoren, magazijnen, opslagplaatsen en fabrieken naast de uitgestrekte woonwijken het meest kenmerkend zijn.

En niet alleen de vlekken die op de kaart een dichtheid van minstens 3.000 inwoners per km² aanwijzen behoren tot de genoemde grootstedse agglomeraties of conurbaties; deze strekken zich verder uit over de gemeenten met een bevolkingsdichtheid van 1.000 à 3.000 inwoners per km² die er bij aansluiten, en zelfs over nog meer periferisch gelegen gemeenten waarvan de bewoners intens het stedelijk leven meemaken en waarin de stedelijke nijverheid, handel of administratie de nodige werkkrachten put. Niet alleen de onmiddellijke voorsteden vormen met de respectievelijke stadskernen geografische entiteiten maar ook nog hele kringen van randgemeenten, alhoewel ruimtelijk los van de stad, alhoewel niet met de stad vergroeid tot één landschappelijk aaneengesloten geheel, danken zo zeer hun bestaan aan de naburige stad dat zij mogen beschouwd worden als hun feitelijke voortzetting over het omliggende platteland : zij leven geheel in functie van de naburige grootstad. De juiste grens tussen stad en stedelijke invloedssfeer is hier vaak moeilijk te trekken en alleszins slechts na detailstudie ter plaatse, maar de gebieden met meer dan 500 inwoners per km², die alhoewel los van de grootsteden, in hun onmiddellijke nabijheid zijn gelegen, behoren alleszins totaal tot hun respectievelijke uitsluitende en overwegende invloedssfeer.

2° *De steenkoolbekkens.*

Alhoewel de vijf genoemde grootstedse agglomeraties de hoofdkernpunten zijn van menselijke concentratie in België, toch zijn het niet de enige die hun bestaan te danken hebben aan nijverheid en stedelijk leven, welke nog andere gebieden met hoge bevolkingsdichtheid hebben verwekt, inzonderheid op de steenkoolbekkens, die trouwens ook dienen aansprakelijk gesteld te worden voor de reeds genoemde agglomeraties van Luik en Charleroi; daarenboven hebben zij immers het leven geschonken aan :

- a) *De grote industriële zone* die zich op het Waals steenkoolbekken heeft gevestigd langs Hene, Samber en Maas, en waarvan de ontwikkeling werd begunstigd door dit gekanaliseerd hydrografisch net en de aansluiting bij banen en spoorwegen. Alhoewel de bevolkingsdichtheid er buiten de genoemde grootsteden niet meer de enorme dichtheden van 5.000 en slechts zelden die van 3.000 bereikt, toch overtreft zij vaak een dichtheid van 1.000 inwoners per km². Een westelijk industrieel gebied strekt zich uit bij de steenkoolexploitaties van het bekken van de Borinage, het bekken van het Centrum, het reeds genoemde bekken van Charleroi en van de beneden Samber tot voorbij Namen, welke stad, alhoewel praktisch zonder steenkoolontginning, mede geniet van de industriële omgeving en zich als provinciehoofdplaats, als toeristisch centrum en als verkeersknooppunt tot een analoog demografisch peil heeft weten te

ontwikkelen. Een oostelijk industriegebied begint eerst sporadisch dank zij meerdere verwerkende industrieën o. m. bij Andenne en bij Hoei om vervolgens weer aaneengesloten op te treden oostwaarts van Engis tot voorbij Maas en Ourthe met de intense steenkoolexploitatie van het Luikse bekken en de ermee gepaard gaande metaal-, chemische en andere nijverheden.

Vermits de arbeidskrachten voor deze bedrijven niet alle ter plaatse gevestigd zijn doch ook in de omgeving, heeft deze industriële zone aanleiding gegeven tot een hoge bevolkingsconcentratie in een gebied dat merkkelijk breder is dan het steenkoolbekken zelf, dat grotendeels leeft in functie van de eigenlijke nijverheidsstreek en aldus eveneens een bevolkingsdichtheid vertoont van meerdere honderden per km², naar gelang de lokale omstandigheden;

- b) *Het Kempisch kolenbekken* waarvan de ontginning slechts begonnen is met de eerste wereldoorlog, heeft nog geen aanleiding gegeven tot een even sterke industrialisatie noch tot even hoge bevolkingsdichtheden als die van het Waalse kolenbekken en dank zij de luchtiger bouwwijze in de moderne tuinvijken zullen er dergelijke dichtheden wellicht nooit bereikt worden; dichtheden boven de 300 inwoners per km², die slechts zelden de 500 overtreffen en nooit de 1.000 bereiken, duiden er de voornaamste bevolkingskernen van aan. Dank zij dit Kempisch kolenbekken heeft ook de naburige provinciehoofdstad Hasselt nieuwe levenskrachten verworven evenals enkele industriële nederzettingen langs de Kempische kanalen en het Albertkanaal, maar die tot nog toe slechts weinig tot uiting komen op deze kaart der bevolkingsdichtheid.

3° Buiten de grootstedelijke agglomeraties en de steenkoolgebieden van Wallonië en de Kempen zijn nog *andere industriegebieden* te vermelden welke eveneens, alhoewel in mindere mate, de bevolkingsdichtheid opdrijven tot minstens een 300 inwoners per km² en meermalen tot boven de 1.000.

- a) *De textielcentra Kortrijk en Verviers*. Het eerste is hoofdzakelijk een centrum van vlasnijverheid, die zich ook verder en samen met andere industrieën in de streek van Leie en Mandel heeft ontwikkeld; het andere is er een van wolnijverheid, die zich verder heeft uitgebreid over de vallei van de Vesder (1).
- b) De industriële zone die zich in noord-zuidelijke richting uitstrekt in de vallei van *Zenne en Sennette*, langs het kanaal van Charleroi en de vaart van Willebroek : de aansluiting per spoor en te water bij Charleroi en het Waals steenkolenbekken in het zuiden, bij Brussel in het midden en via de Rupel met zijn baksteenproductie en de Schelde bij de Antwerpse haven in het noorden, hebben de ontwikkeling dezer industriestreek zeer begunstigd.
- c) Noemen wij ook nog het Zuid-Luxemburgse ijzerindustriegebied met als hoofdcentrum Athus en verder meest alle losse plekken op de kaart met dichtheden boven de 300 die door industrie of stedelijke functies aangewakkerde nederzettingen aanwijzen. Aldus langs de boven Schelde, langs de Dender of langs de Leuvense vaart en de Dijle, inzonderheid Leuven en zijn omgeving, zo ook het oude Brugge en zijn randgemeenten waaraan het zeevaartkanaal naar Zeebrugge samen met het toerisme wat nieuw leven hebben geschonken, de Maas stroomopwaarts Namen die eveneens door het toerisme is begunstigd (o. m. Dinant) evenals nog meerdere alleenliggende kleinere

(1) De gemiddelde bevolkingsdichtheid van Eupen (163 inwoners per km²) weerspiegelt niet voldoende het belang dezer gemeente (14.545 inwoners) die toevallig een grote uitgestrektheid heeft (9.937 Ha) welke echter grotendeels bestaat uit practisch onbewoonde bossen.

stedelijke nederzettingen; deze nederzettingen kunnen begunstigd zijn door een knooppunt van diverse verkeerswegen, bepaalde administratieve, intellectuele of verzorgende functies voor hun omgeving waarnemen, van het toerisme leven of, zonder tot een groter industrieel complex te behoren, toch enige industriële functie vervullen; dank zij die extra-bestaansmogelijkheden kan de bevolkingsdichtheid, naargelang de soms zeer verschillende uitgestrektheid der betrokken gemeenten, de 1.000 inwoners per km² overtreffen (1) of slechts enkele honderden per km² bereiken (2). Doch het stedelijk karakter van deze nederzettingen kan vrij gering of sterk vervaagd zijn, zodat zij eerder als vlekken of landstadjes dienen beschouwd te worden.

- d) Meer in het bijzonder is tenslotte nog de *kuststreek* te vermelden : zij leeft hoofdzakelijk van het toerisme, zonder het belang van de havens en de visvangst, inzonderheid van de Oostendse haven te onderschatten. Stilaan wordt de Noordzeekust en de duinenstreek in België een hele parelsnoer van badplaatsen die van De Panne in het westen tot Knokke en Het Zoete in het oosten nagenoeg ononderbroken de kust afzet en er de bevolkingsdichtheid opdrijft tot minstens meerdere honderden en plaatselijk tot boven de 1.000 bestendige inwoners per km², welke dichtheid nog vermeerderd wordt tijdens het badseizoen. Ook het belang van de permanente bevolking dezer kuststrook wordt trouwens door de gemiddelde bevolkingsdichtheden berekend per gemeente niet steeds weerspiegeld zoals het hoort : het grondgebied der betrokken gemeenten strekt zich meestal veel verder landwaarts uit dan de eigenlijke badplaatsen en vakantieoord, tot achter de duinen in de polders, wat de gemiddelde bevolkingsdichtheid aanzienlijk verlaagt.

2de GROEP : DE HALF-INDUSTRIELE, HALF-LANDELIJKE DICHTHEDEN.

Zonder noodzakelijk zelf zuiver stedelijke of industriële centra te zijn of rechtstreeks aan te sluiten bij stedelijke of industriële nederzettingen, zijn uitgestrekte landelijke delen van België zo sterk beïnvloed door het naburige industriële leven dat zij in deze studie een afzonderlijke plaats verdienen. Zij zijn niet zoals de steenkoolstreken overwoekerd door mijninstallaties of terrils, zij zijn niet bezet met eindeloze reeksen van werkmanshuizen of fabrieken, noch doorsneden met een dicht net van banen, spoorwegen en kanalen; het zijn gebieden die landschappelijk veel van hun landelijk karakter hebben bewaard; buiten de kernen dezer gemeenten die wel vaak enige stedelijke kenmerken kunnen vertonen, zijn zij nog overwegend ingenomen door velden en weiden, doch alles wijst er op dat een aanzienlijk deel der bevolking zijn bestaan hoofdzakelijk te danken heeft aan andere werkmogelijkheden dan die van agrarische aard welke ter plaatse geboden worden en welke zeker geen bevolkingsdichtheid kunnen rechtvaardigen gaande tot 300, 500 zelfs tot 1.000 inwoners per km² zoals hier doorgaans het geval is. Een zeer groot deel, zo niet de meerderheid der bevolking, werkt als forensen elders in de steden en nijverheidsagglomeraties. Niet alleen onmiddellijk aansluitend

(1) Zie ook voetnota (1), p. 5.

(2) Laten wij, buiten de reeds aangewezen gebieden herinneren aan enkele dezer nederzettingen en bepaalde hunner functies, zoals b. v. Veurne (marktplaats) en Gistel (kleinhandelscentrum en forensenwoonplaats) in de Zeepolders; Ronse (textielnijverheid), St-Niklaas (id.) of Ieper (administratieve functies en toerisme) in Binnen-Vlaanderen; Turnhout (diverse nijverheden) en Herentals (textielnijverheid) in de Kempen of Aarschot en Diest (landbouwmarkten) aan haar zuidgrens; Tienen (suikernijverheid), Gemblours (hogere landbouwschool, verwerkende nijverheden), St-Truiden en Tongeren (landbouwmarkten) in Haspengouw; Nijvel (landbouwmarkt en diverse nijverheden) in het Brabantse; Edingen (weverijen) of Binche (confectiebedrijven) in het Henegouwse; Zinnik (steengroeven), Herve (landbouwmarkt en landbouwnijverheden) tussen Vesder en Maas; Neufchâteau (veemarkt, toerisme), Bastenaken (spoorwegknooppunt), Malmédy en Houffalize (toerisme en leerlooierijen) in de Ardennen; Aarlen (provinciehoofdstad en landbouwmarkt) in Zuid-Luxemburg.

bij de grote stedelijke en industriële agglomeraties en de reeds genoemde nijverheidsstreken treffen wij deze gebieden met talrijke forensen en met hoge bevolkingsdichtheid aan maar ook :

- 1° In een gebied waarvan de grootsteden Brussel, Antwerpen en Gent nagenoeg de top-punten aanwijzen.

Deze brandpunten van het Belgisch economisch en sociaal leven kunnen inderdaad onmogelijk de nodige werkkrachten vinden op hun eigen grondgebied en trekken noodgedwongen alle beschikbare werkkrachten aan uit hun omgeving; de aantrekkingskrachten die in tegengestelde zin van deze verschillende grootsteden uitgaan, dringen zeer sterk door in dat tussenliggend gebied; het pendelen is er een normale levenswijze geworden, is grondig in de gewoonten doorgedrongen en heeft er zeer belangrijke proporties aangenomen (1).

Naast dit pendelen zijn natuurlijk ook ter plaatse werkmogelijkheden voorhanden, hetzij agrarische, hetzij in lokale handels-, transport- of nijverheidsondernemingen, enz., maar dit pendelen is mede verantwoordelijk voor deze hoge half-landelijke, half-industriële dichtheden. Zonder dit pendelen zijn dergelijke dichtheden tot 300 à 1.000 inwoners per km² heden op het platteland niet te begrijpen. Dit verschijnsel strekt zich, in nauw verband met de voorhanden verkeersmiddelen, nog verder uit dan tussen de drie genoemde grootsteden (waar het meest uitgesproken is), nl. naar Eeklo en het N. W. en in mindere mate tot in West-Vlaanderen, naar Oudenaarde en het Z. W., naar Waals Brabant en het Z. O., naar het N. O. tot in de Kempen. In alle richtingen komen deze attractiekrachten respectievelijk van Gent, Brussel of Antwerpen in voeling met andere concurrerende aantrekkingskrachten die uitgaan hetzij van Kortrijk en de textielcentra van de Leie, hetzij van het Waals industriegebied of het Kempisch kolenbekken, hetzij nog van elders in binnen- en buitenland, maar dit belet niet dat de invloed van Brussel, de voornaamste arbeidsmarkt van België, zich in dit opzicht doet gevoelen over nagenoeg het hele land;

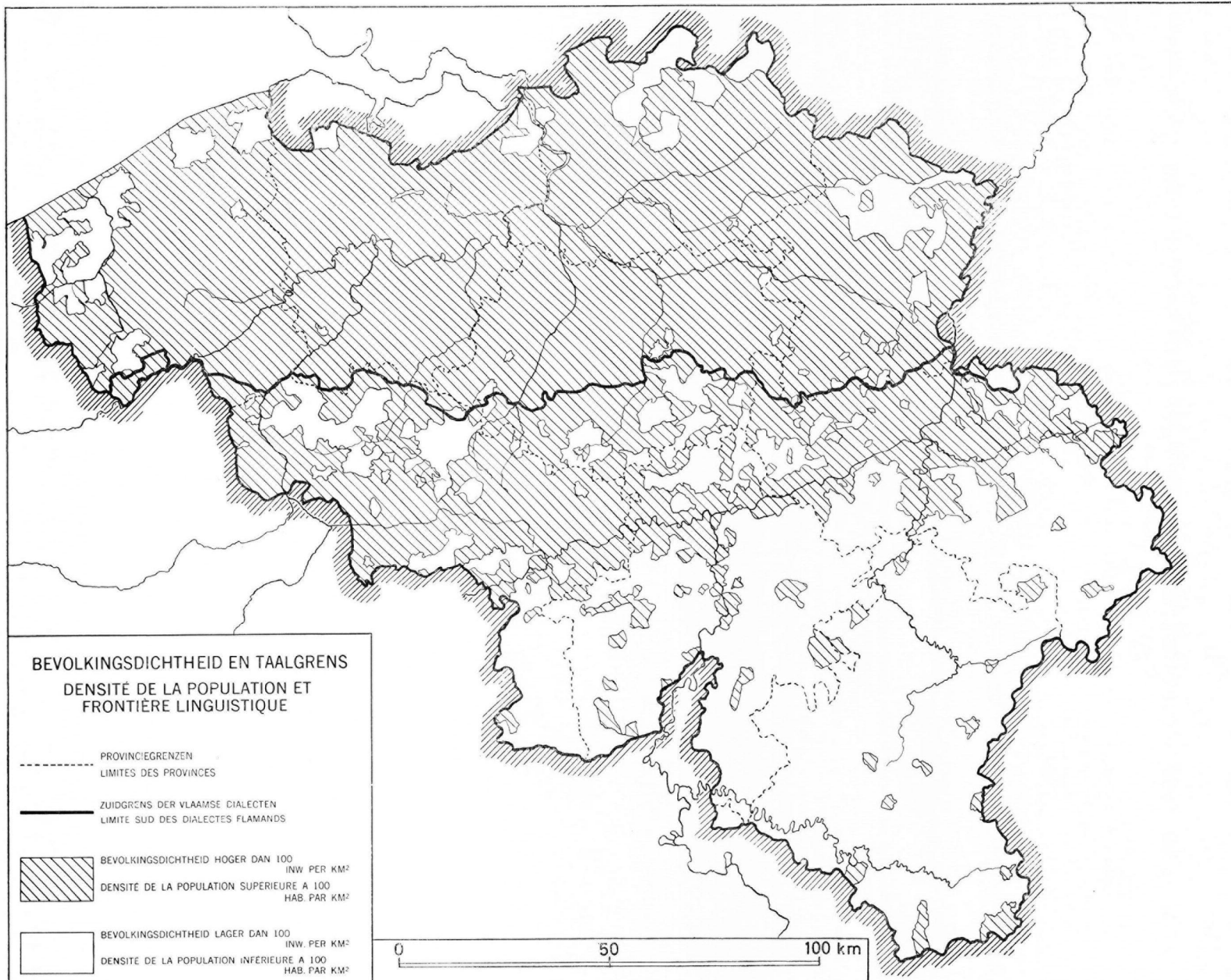
- 2° De grensstreek in Zuid-Vlaanderen en West-Henegouwen verdient ook een speciale vermelding omdat hier eveneens, dank zij de forensen doch deze maal als grensarbeiders, de bevolkingsdichtheid hoger werd opgedreven dan van de normale plaatselijke bestaansmogelijkheden was te verwachten (2). Behalve de werkmogelijkheden in de naburige Belgische industriecentra van de Leiestreek, het Waalse industriebekken of elders, is het hier vooral de streek van Rijsel-Roubaix-Tourcoing die werkgelegenheid verschaft aan belangrijke contingenten Belgische arbeiders (3). De traditie van de zgn. grensarbeid is in deze grenszone zo diep ingeworteld en hun aantal zo aanzienlijk geworden (4) dat de grensarbeiders er een speciaal statuut wisten te verwerven waarvan de grondregels trouwens wettelijk werden vastgelegd. En zo is ook te begrijpen, de werkmogelijkheden ter plaatse en elders in het binnenland mede in acht genomen, dat wij langs de Franse grens in Zuid-Vlaanderen en Henegouwen dichtheden aantreffen die, zoals in het vorige geval, de 300 en meermalen de 1.000 inwoners per km² overtreffen en nederzettingen die zonder noodzakelijk tot steden te zijn uitgegroeid alleszins hun landelijk karakter in sterke mate hebben verloren.

(1) Zie over het actuele pendelen o. m. H. VAN DER HAEGEN, [31-32]; J. ALEXANDRE, [7]; A. DELPÉRÉE, [12]; C. DE BRUYCKER, [9]; M.-E. DUMONT, [15]; C. MERTENS, [26].

(2) Ook elders in België zijn er grensarbeiders, maar hun aantal is niet van die aard dat zij grondig de bevolkingsdichtheid beïnvloeden.

(3) Voor de grensarbeiders zie o. m. A. DELPÉRÉE, [12]; F. LENTACKER, [21]; [5]; N. DE BOCCQ, [8]; R. SEVRIN, [27-28]; J. DECLERCQ, [10].

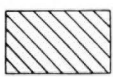
(4) Zie b. v. H. HANQUET, D.-J. DEMELENNE, J. CHARPENTIER, [16], p. 368, voetnota (1); J. JACQUES, [17], p. 13; R. SEVRIN, [29], p. 131.

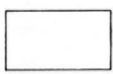

BEVOLKINGSDICHTHEID EN TAALGRENEN
DENSITÉ DE LA POPULATION ET
FRONTIÈRE LINGUISTIQUE

PROVINCIEGRENZEN
LIMITES DES PROVINCES

—————
ZUIDGRENEN DER VLAAMSE DIALECTEN
LIMITÉ SUD DES DIALECTES FLAMANDS

 BEVOLKINGSDICHTHEID HOGER DAN 100
INW. PER KM²
DENSITÉ DE LA POPULATION SUPERIEURE A 100
HAB. PAR KM²

 BEVOLKINGSDICHTHEID LAGER DAN 100
INW. PER KM²
DENSITÉ DE LA POPULATION INFÉRIEURE A 100
HAB. PAR KM²

0 50 100 km

3de GROEP : DE LANDELIJKE EN OVERWEGEND LANDELIJKE DICHTHEDEN.

Indien wij ons thans de reeds besproken stedelijke en industriële of vrij sterk stedelijk of industrieel beïnvloede dichtheden, welke de 300 inwoners per km² overtreffen, trachten weg te denken blijven ons de zuiver landelijke of toch alleszins overwegend landelijke dichtheden over.

Volkomen zuiver landelijke dichtheden zijn inderdaad in België weinig voorhanden. Om het even waar men zich bevindt, tot in de uiterste hoeken van ons land, tot in de kleinste dorpen van de Polders of de Ardennen, van de Kempen of Zuid-Luxemburg, vindt men meestal een zeker aantal inwoners die hun inkomen anders verzekeren dan door het vervullen van een landelijke functie ter plaatse; in nagenoeg alle dorpen vindt men een zeker aantal inwoners die bestendig of periodisch gaan werken hetzij b. v. in een min of meer nabije stad als bediende of fabrieksarbeider, hetzij in de mijnen of de steengroeven, hetzij bij de spoorwegen of in de havens, hetzij nog als landbouwarbeiders in binnen- of buitenland (1).

Tussen deze groep dichtheden en de vorige is natuurlijk geen scherpe grens te trekken, alleszins niet uitsluitend aan de hand van de cijfers der bevolkingsdichtheid, die maar al te gevoelig zijn, zoals wij er reeds op wezen, aan soms grote verschillen in oppervlakte der betrokken gemeenten.

Daarenboven drukt ook het geografisch milieu zijn stempel op de dichtheidscijfers : zelfs voor zuiver agrarische dichtheden kan de bevolkingsdichtheid nog zeer verschillend zijn naargelang de mogelijkheden door de natuur geboden en het gebruik dat de mens er wist van te maken.

Maar welk ook het belang weze der niet-agrarische functies, het procent der seizoenarbeiders of der inwoners die elders hun broodwinst vinden, hun aantal is niet meer van die aard dat het de physionomie van het landschap en het karakter der bevolkingsdichtheid grondig kan beïnvloeden. Al is de bevolking doorgaans niet zuiver landelijk of agrarisch, toch is zij het overwegend daar waar de bevolkingsdichtheid geen 300 per km² bereikt, en de bevolkingsdichtheid ligt des te verder van dit cijfer dat zij minder gemengd is inzake samenstelling of inzake levenswijze.

Afgezien nu van het feit dat deze overwegend landelijke bevolking nog zeer uiteenlopende dichtheidscijfers kan vertonen, moet thans nader ingegaan worden op één buitengewoon verschijnsel dat reeds bij de analyse van de kaart werd waargenomen, nl. dat ongeveer ter hoogte van de noordgrens van de provincie Henegouwen, van het arrondissement Nijvel en van de provincie Luik een diepgaande verandering optreedt inzake bevolkingsdichtheid : ten N. van bedoelde lijn treft men dichtheden aan die meestal de 100 inwoners per km² overtreffen, ten Z. daarentegen dichtheden die doorgaans de 100 inwoners per km² niet bereiken (behalve in de reeds vermelde stedelijke of industriële nederzettingen en in de sterk stedelijk of industrieel beïnvloede gebieden).

Dit getal 100 heeft op zich zelf natuurlijk geen doorslaggevende betekenis en hoeft niet als een scherpe grens beschouwd te worden, zomin als de aangegeven grenslijn die eerder als een overgangszone dient beschouwd te worden. Maar het merkwaardige is dat deze breukzone in de bevolkingsdichtheid geheel onafhankelijk verloopt van wat op eerste zicht op deze landelijke bevolkingsdichtheden van doorslaggevende invloed moest zijn, nl. onafhankelijk van bodemgesteldheid en bodemgebruik, om maar de voornaamste factoren te noemen. Voor zover

(1) Zie o. m. L. DE SMET, [13]; A. DELPÉRÉE, [12]; F. LENTACKER, [22]; J. DECLERCQ, [11]; J. MERCIER, [24]; R. SEVRIN, [29], p. 135-137.

tot heden kan worden nagegaan stemt die breukzone, zoals zij zich thans voordoet, slechts goed overeen met één ander opvallend verschijnsel n.l. met de grens van het Vlaamse en het Waalse taalgebied (1). Zonder dat er natuurlijk kan sprake zijn van enig oorzakelijk verband tussen een taalgebruik en een bevolkingsdichtheid laat het samengaan van beide verschijnselen toe te besluiten dat het verschil in taal een andere ethnische gemeenschap aanwijst en dat de twee betrokken volksgroepen in de loop hunner ontwikkeling ook gekenmerkt werden door een eigen en verschillende demografische evolutie (2).

Dit vastgesteld zijnde, rest ons de taak in deze diverse landelijke dichtheden verder de regionale onderdelen met hun voornaamste kenmerken te onderscheiden.

1° *In het Vlaamse land.*

- a) Relatief grote delen van de verschillende polderstreken (kustvlakte, noorden van Oost-Vlaanderen en Scheldepolders stroomafwaarts Antwerpen) hebben een bevolkingsdichtheid beneden de 100, die echter zelden daalt beneden de 50. Het zijn de meest zuiver agrarische delen van het Vlaamse platteland; het is wel merkwaardig vast te stellen hoe deze landbouwgronden met een hoog rendement een veel geringere bevolkingsdichtheid vertonen dan heel wat minder begunstigde landbouwstreken. Meerdere factoren hebben wellicht samengewerkt om hier de bevolkingsdichtheid laag te houden, waaronder kunnen aangestipt worden het relatieve grootgrondbezit, de stijgende mechanisatie in de laatste decennia van de landbouwarbeid, het vrij grote aandeel van de weilanden en de veeteelt, die minder werkkrachten vergen, de periferische ligging in het rijk, de grote afstand tot belangrijke stedelijke of industriële nederzettingen, de minder gunstige verkeersligging waardoor eertijds de huisnijverheid, later de industrialisatie en het pendelen minder in de hand werden gewerkt, terwijl ook de grotere rendering der agrarische bedrijven het zoeken naar bijkomende bronnen van inkomsten doorgaans minder noodzakelijk heeft gemaakt. Alleen ter hoogte van Oostende op het doorgangsgebied naar het binnenland, hebben zich hogere dichtheden gevormd evenals rond Brugge, bij Zelzate en in de nabijheid van Antwerpen.
- b) Elders in Vlaanderen stijgt de dichtheid tot boven de 100 en zelfs tot boven de 200 inwoners per km². Het zandige Binnen-Vlaanderen dat minder door de natuur is begunstigd is een gebied van kleine landbouwbedrijven en moeizame arbeid om van de grond renderende oogsten af te dwingen. Eertijds vond de Vlaamse boerenbevolking nog bijverdiensten in de bewerking van het linnen als huisnijverheid; sinds een honderdtal jaren is de vlasnijverheid als huisindustrie volkomen verdwenen, zodat naar andere werkmogelijkheden werd uitgekeken. Dit geschiedde gemakkelijkst waar de grote steden en industrie centra het minst verwijderd zijn en wij zagen hoe de bevolkingsdichtheid er doorgaans de 300 overtreft. Maar ook nog verder, op grotere afstanden der stedelijke of industriële nederzettingen, vond een deel der bevolking de weg naar de werkplaatsen dier grote nijverheidscentra, ofwel kwamen zich hier en daar op het platteland kleinere ondernemingen vestigen. Aldus kon nagenoeg overal in Binnen-Vlaanderen de bevolking zich ontwikkelen tot over de 200 inwoners per km², dank

(1) De taalgrens werd op de bij deze nota gevoegde kaart aangeduid; zij werd opgemaakt aan de hand van de taalgrenskaart die door de Heer Verroken als document n° 156 bij het Centrum Harmel werd neergelegd. Deze grens stemt, op enkele details na, overeen met die opgemaakt door E. LEGROS, [20], krt. b. t. De grens tussen de romaanse en de germaanse dialecten in het oosten van ons land hebben wij niet opgenomen daar wij ze voor dit betoog niet nodig hebben. De mogelijke twistpunten nopens de taalgrens laten wij hier ook buiten bespreking.

(2) De verschillende demografische ontwikkeling van Vlamingen en Walen blijkt o. m. ten overvloede uit de kaarten 24 en 25 van de « Nationale Atlas van België ».

zij die half-landelijke, half-industriële levenswijze die de meeste Vlaamse families kenmerkt, inzonderheid tussen Brugge en Roeselare, tussen Schelde en Dender of in het Land van Waas, hier en daar ook begunstigd door een geschikte verkeersligging of een meer intensieve tuinbouw. In de minst toegankelijke delen of ook op enkele minder vruchtbare en beboste plekken blijft de dichtheid beneden de 150 inwoners per km², zoals in het Z.-W. van Vlaanderen waar zij op enkele plaatsen in het westelijk deel van het heuvelland zelfs daalt tot beneden de 100.

- c) In de Kempen neemt de bevolkingsdichtheid af van het zuidwesten naar het noordoosten. Terwijl het Z. W. nog de invloed ondergaat van Antwerpen, van het land van Boom en de streek van Mechelen of plaatselijk nog de voordelen geniet van de goede verbinding per spoor en per baan tussen Lier en Antwerpen, neemt verder in noord-oostelijke richting de bevolkingsdichtheid af tot 200, tot 150 en vervolgens tot 100 inwoners per km².

In de meest geïsoleerde delen en tevens inzake bodemgesteldheid minst begunstigde delen van het noorden van de Kempen, waar heide, duinen en vennen hun grootste uitgestrektheid hebben, evenals op de delen van het Kempisch plateau waar de Kempische steenkoolmijnen geen nieuw leven hebben verwekt, daalt de dichtheid zelfs beneden de 100, uitzonderlijk beneden de 50 inwoners per km².

- d) In de Vlaamse delen der leemplateau's met hun intense agrarische en hoogst renderende bedrijvigheid blijft de dichtheid in den regel boven de 100 inwoners per km². In Brabant waar zij daarenboven ook sterk stedelijk is beïnvloed, blijft zij zelfs boven de 200, in Haspengouw, waar die invloed zwakker is schommelt zij meestal tussen 150 en 200 inwoners per km².

2° In het Waalse land.

- a) Op de Waalse delen der leemplateau's en niettegenstaande analoge bodemgesteldheid, doet zich doorgaans een bevolkingsdichtheid voor begrepen tussen 50 en 100 inwoners per km², slechts in de nabijheid der nijverheidsstreek of langs de Schelde, de Dender, het kanaal van Charleroi en de Dijle kan de bevolking hogere dichtheden bereiken dank zij belangrijke proporties van niet-agrarische bestaansmogelijkheden.
- b) Op het Condruzisch plateau met zijn grote hoeven en in het Land van Herve met zijn intense veeteelteconomie zijn de dichtheden van 50 tot 100 eveneens overwegend; in het centrale deel van het Land van Herve kunnen zij zelfs tot bij de 200 stijgen. In beide streken zijn er naast de zuiver agrarische ook meerdere andere werkmogelijkheden voorhanden, niet alleen in de nabije nijverheidsstreken maar ook, wat het Land van Herve betreft in de voedingswarenbereiding en wat Condroz betreft in de talrijke steengroeven en meerdere industriële ondernemingen, langs de Maas ook dank zij het toerisme. Doch verder zuidwaarts, reeds in de vochtige depressie van de Fagne en de Famenne, daalt de dichtheid steeds vaker beneden de 50 inwoners per km², behalve waar de kalkhoudende midden-devonische grenszoom tussen de Condruzische streek en de Ardennen aan de landbouw een betere rendering verzekert en meerdere steengroeven in het leven heeft geroepen.
- c) De Ardennen. — Het ruwe klimaat, de magere bodem en op sommige plaatsen de slechte afwatering, laten in de Ardennen slechts weinig renderende en kleine landbouwbedrijven toe, die in de laatste decennia meest naar de veeteelteconomie werden overgeschakeld. Wel is er bosbouw, maar hij vergt slechts weinig werkkrachten. De

emigratie is er ook relatief sterk (1). In de Ardennen overtreft de bevolkingsdichtheid haast nooit de 50 inwoners per km². Over uitgestrekte oppervlakten van bossen en venen bereikt zij zelfs geen 25 inwoners per km². Dit zijn de laagste dichtheden van België, welke hier praktisch slechts door het toerisme in de schilderachtige valleien van de Ourthe, de Lesse, de Semois of elders wat hoger werden opgedreven.

- d) Zuid-Luxemburg. — Ten zuiden van de Ardennen doet het kustland weer lichtjes hogere dichtheden verschijnen schommelend rond de 50 inwoners per km², iets hoger in de depressies, iets lager op de beboste heuvelruggen. Daar de gemeentegrenzen niet overeenstemmen met de trekken van de natuurlijke gesteldheid van het landschap, is de strooksgewijze verdeling van de bevolking ook moeilijker op deze dichtheidskaart waar te nemen, tenzij aan de strook met een bevolkingsdichtheid beneden de 50 inwoners per km², die in oost-westelijke richting verloopt en nagenoeg de brede boszoom aanwijst die zich uitstrekt op de rug van de cuesta van Florenville ten zuiden van de Semois tot bij Aarlen; verder zuidwaarts overschrijdt de bevolkingsdichtheid opnieuw de 50 inwoners per km² met de vallei van de Ton om nog hoger op te klimmen verder naar het zuidoosten in de richting van het Lotharingische ijzerindustriegebied, dat zich tot Athus op Belgisch grondgebied uitstrekt.

---

(1) Zie b. v. O. TULIPPE, [30], p. 44 en fig. 32.

DENSITÉ DE LA POPULATION

RESUME.

I. — LA CONFECTION DE LA CARTE.

La densité de la population, exprimée en nombre d'habitants par km², a été calculée par commune (superficie totale) suivant les résultats du recensement général au 31 décembre 1947 (1). Elle varie de 10 habitants par km² (Brûly-de-Pesche, arrondissement de Philippeville) à 24.839 (Saint-Josse-ten-Noode, agglomération bruxelloise). Nous avons distingué onze groupes de densités, notamment de 10 à 25, de 25 à 50, de 50 à 100, de 100 à 150, de 150 à 200, de 200 à 300, de 300 à 500, de 500 à 1.000, de 1.000 à 3.000, de 3.000 à 5.000 et de 5.000 à 25.000. Cette gamme permettant de repérer de petites différences de valeur parmi les faibles densités où leur importance relative est la plus forte.

La minute fut établie à l'aide de la carte de la Belgique à l'échelle du 1/320.000 comportant les subdivisions administratives du territoire; lors de la réduction au 1/500.000 les limites entre communes contiguës appartenant au même groupe de densités ont été supprimées. Seules les frontières des provinces ont été maintenues dans tous les cas. Les villes indiquées sont les chefs-lieux des provinces. Le tracé des principaux cours d'eau facilite l'orientation.

Le choix des couleurs fut inspiré par le désir d'avoir une échelle suggestive, où les densités de plus en plus fortes seraient rendues par des nuances de plus en plus foncées d'une couleur donnée. Nous sommes sorti de la gamme allant du beige clair au brun, pour attirer l'attention, par un vert pâle, sur les parties de la Belgique les plus faiblement peuplées.

La carte synthétique de la densité de la population au 1/2.000.000 (planche 21 en carton) est basée sur la carte au 1/500.000. Nous y avons porté le nombre de groupes de densités à cinq (allant de 10 à 50, de 50 à 150, de 150 à 300, de 300 à 1.000 et de 1.000 à 25.000); elle fut obtenue en négligeant les densités exceptionnelles parmi des densités occupant des superficies continues importantes. Lors de la réduction, le tracé des limites entre les groupes de densité a été légèrement simplifié.

II. — ANALYSE DE LA CARTE.

1° *Densités supérieures à 1.000 habitants par km²*. Elles se trouvent dans les agglomérations de Bruxelles, Anvers, Liège, Gand et Charleroi où elles dépassent même les 5.000 habitants par km² à plusieurs endroits; dans un certain nombre d'autres communes et plus particulièrement dans le Borinage et le Bassin du Centre.

2° *Densités de 300 à 1.000 habitants par km²*. Autour des agglomérations précitées et d'un certain nombre d'autres villes; le long de la côte; dans la région longeant d'ouest en est les vallées de la Haine, de la Sambre, de la Meuse et de la Vesdre; dans la région entre Gand, Bruxelles et Anvers; dans les vallées de la Lys et de la Mandel, de l'Escaut, de la Dendre, de la Senne et de la Dyle; dans le S-O et le S-E de la Campine et plus sporadiquement sur les plateaux limoneux hesbignon, brabançon et hennuyer.

3° *Densités de 100 à 300 habitants par km²*. Elles complètent quasi toute la Belgique au nord d'une ligne longeant approximativement la limite septentrionale de la province du Hainaut,

(1) Institut national de Statistique, [2], p. 314 et suivantes, colonne n° 18.

de l'arrondissement de Nivelles et de la province de Liège; au sud de cette ligne elles complètent la région précitée s'étendant le long de la Haine, de la Sambre, de la Meuse et de la Vesdre et se présentent aussi le long des vallées de l'Escaut, de la Dendre, de la Sennette, de la Dyle et de la Meuse en amont de Namur ainsi qu'au centre du Pays de Herve, à quelques endroits du Bas-Luxembourg et sur les plateaux limoneux du Hainaut, du Brabant et de la Hesbaye, sporadiquement au Condroz.

4° *Densités inférieures à 100 habitants par km²*. Elles sont rares en pays flamand; il y en a :

- a) Dans les polders (plaine maritime, N. de la Flandre Orientale, Bas-Escaut en aval d'Anvers);
- b) Dans le nord et l'est de la Campine.

Elles sont beaucoup plus fréquentes et deviennent même dominantes dès qu'on dépasse vers le sud la limite septentrionale de la province du Hainaut, de l'arrondissement de Nivelles et de la province de Liège (sauf évidemment aux endroits cités antérieurement).

III. — COMMENTAIRE DE LA CARTE.

La classification génétique des densités permet de distinguer différents types de peuplement.

1er GROUPE : **Les densités à caractère urbain et industriel.**

1° Les grandes agglomérations urbaines et industrielles où la densité de la population dépasse les 3.000 habitants par km² et fréquemment les 5.000. Dans les faubourgs de ces centres on arrive à 1.000 habitants par km² et dans les communes limitrophes, qui subissent fortement l'influence urbaine, des densités de 500 habitants par km² ne sont pas rares.

2° Les bassins charbonniers :

- a) Le bassin wallon, se superposant aux vallées de la Haine, de la Sambre et de la Meuse, et la vaste région industrielle qu'il a engendrée, présentent des densités dépassant les 1.000 et parfois les 3.000 habitants par km²; leur activité déborde même largement le bassin charbonnier proprement dit, créant à ses abords des densités de plusieurs centaines d'habitants par km²;
- b) Le bassin de la Campine, mis plus récemment en exploitation, encore peu industrialisé et pourvu d'un habitat plus aéré a des densités de 300 à 500 habitants par km².

3° Autres régions industrielles et centres urbains (densités généralement comprises entre 300 et 1.000 habitants par km²) :

- a) La région de l'industrie linière courtraisienne s'étendant avec des industries diverses jusque dans la vallée de la Mandel, et celle de l'industrie lainière verviétoise, s'étendant le long de la Vesdre;
- b) L'axe industriel de la vallée de la Senne et de la Sennette (canal de Charleroi);
- c) La région métallurgique du Bas-Luxembourg, l'Escaut supérieur, la Dendre, le canal de Louvain et la Dyle, Bruges et ses environs et d'autres centres isolés, dont plusieurs présentent déjà un caractère urbain ou industriel fortement atténué (bourgs);
- d) La région balnéaire le long de la côte de la Mer du Nord.

2e GROUPE : **Les densités semi-industrielles, semi-rurales.**

Ces densités, comprises généralement entre 300 et 500 habitants par km² et atteignant parfois les 1.000 habitants par km², s'étendent sur des régions qui, bien que rurales par beaucoup de leurs aspects subissent très fortement l'influence des villes et des régions industrielles. Fortes densités rurales dues e. a. à un gros pourcentage d'ouvriers migrants alternants, principalement :

- a) Dans une vaste région située entre les agglomérations de Gand, Bruxelles et Anvers et les débordant largement;
- b) Dans la région frontalière du sud de la Flandre et du Hainaut occidental (ouvriers frontaliers).

3e GROUPE : **Les densités rurales ou principalement rurales.**

Densités inférieures à 300 habitants par km². C'est parmi ces densités que se discerne le plus nettement l'influence de la frontière linguistique : les densités de plus de 100 et atteignant les 200 habitants par km² dominant au N. de la frontière linguistique séparant les dialectes flamands et wallons, sauf dans quelques parties restreintes des Polders et de la Campine; celles inférieures à 100 dominant au S. de la frontière linguistique, tombant même en dessous des 50 dans les parties humides, fangeuses ou fortement boisées de la Fagne, de la Famenne, de l'Ardenne (où généralement la densité n'atteint même pas les 25 habitants par km²) et du Bas-Luxembourg.

La différence linguistique marque l'appartenance à des groupes ethniques distincts caractérisés également, au cours de leur développement, par une évolution démographique nettement différente.

BIBLIOGRAPHIE.

1. xxx. — *Algemene volks-, nijverheids- en handelstelling op 31 December 1947*, Deel I, Brussel, Anciens Etablissements Aug. Puvrez, 1949, in-4°, 421 p. (Koninkrijk België. Ministerie van Economische Zaken en Middenstand, Nationaal Instituut voor de Statistiek.)
2. xxx. — *Recensement général de la population, de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1947*, Tome I, Bruxelles, Anciens Etablissements Aug. Puvrez, 1949, in-4°, 415 p. (Royaume de Belgique. Ministère des Affaires économiques. Institut national de Statistique.)
3. xxx. — *Atlas de France*. — Paris, Ed. Géographiques de France, s.d. [1931-1945], in-f°, 82 pl. (Comité national de Géographie.)
4. xxx. — *Atlas de la République Tchécoslovaque*, publié par l'Académie tchèque sous les auspices du Ministère des Affaires étrangères de la République tchécoslovaque. Prague, Ed. Orbis S. A., 1935, in-f° obl., 55 pl.
5. xxx. — *La main-d'œuvre frontalière dans le Nord de la France*. « Etudes et Conjonctures. — Economie française », Paris, 4e année, 1949, in-4°, n° 3, p. 36-51, 3 fig.
6. ALEXANDER, J.-W. & G.-A. ZAHORCHAK. — *Population-density maps of the United States : techniques and patterns*. « Geographical Review », New-York, vol. XXXIII, 1943, p. 457-466, 7 fig.
7. ALEXANDRE, J. — *Les facteurs de l'attraction exercée sur la main-d'œuvre par la région industrielle liégeoise*. « Bulletin Société belge Etudes géographiques », Louvain, t. XX, 1951, p. 445-452, 1 fig.

8. DE BOCK, N. — *Le problème des frontaliers belges dans le nord de la France*. « Revue Institut Sociologie », Bruxelles, 22e année, 1949, p. 502-505.
9. DE BRUYCKER, C. — *Werkforensen. Enquête naar de levensvoorwaarden van de werkforensen uit Oosten Westvlaanderen in de Gentse agglomeratie gedurende 1947-1951*. Gent-Eeklo, Uitg. Gewestel. A. B. V. V., 1952, 8e, 267 p.
10. DECLERCQ, J. — *Onze grensarbeiders in Frankrijk*. « De Gids op Maatschappelijk Gebied », Brussel, jg. 38, 1947, p. 289-308.
11. DECLERCQ, J. — *Onze seizoenarbeiders in Frankrijk*. « Economisch & Sociaal Tijdschrift », Antwerpen, jg. 1, 1947, p. 179-192.
12. DELPÉRÉE, A. — *La mobilité géographique de la main-d'œuvre belge*. « Revue Sciences économiques », Liège, 26e année, 1951, p. 139-173.
13. DE SMET, L. — *De Vlaamse seizoenarbeiders in Frankrijk*. « Geografisch Tijdschrift », Groningen-Djakarta, jg. 6, 1953, p. 162-166.
14. DUMONT, M.-E. — *Over twee nieuwe methodes voor de cartografische voorstelling van de bevolking en de bewoning*. « Natuurwetenschappelijk Tijdschrift », Gent, jg. 29, 1947, p. 179-185.
15. DUMONT, M.-E. — *Les migrations ouvrières du point de vue de la délimitation des zones d'influence urbaine et la notion de zone d'influence prédominante. Application à l'agglomération gantoise*. « Bulletin Société belge Etudes géographiques », Louvain, t. XIX, 1950, p. 21-35, 2 fig., 1 pl. h.-t.
16. HANQUET, H., D.-J. DEMELENNE & J. CHARPENTIER. — *Répartition de la population sur le territoire de la Wallonie*. « Economie wallonne, Revue wallonne des Questions économiques et sociales », Liège, 1950, p. 359-369, 2 fig. (Ed. Conseil économique wallon.)
17. JACQUES, J. — *Les frontaliers du Tournaisis occidental et de la Flandre wallonne. Etude d'un courant de main-d'œuvre et de ses conséquences pour la géographie humaine de la région*. « Bulletin Société royale belge de Géographie », Ixelles, 76e année, 1952, p. 13.
18. LEFEVRE, M.-A. — *Les régions géographiques belges*. In : Grande Encyclopédie de la Belgique et du Congo. Bruxelles, Editorial Office, 1938, in-4e, t. 1, p. 99-111, fig., 1 h.-t. — « Bulletin Société belge Etudes géographiques », Louvain, t. X, 1940, p. 49-74, 1 pl. h.-t.
19. LEFEVRE, M.-A. — *Principes et problèmes de géographie humaine*. Bruxelles, Editorial Office, 1945, in-8e, 203 p., 64 fig., 1 pl. h.-t.
20. LEGROS, E. — *La frontière des dialectes romans en Belgique*. Liège, H. Vaillant-Carmanne, 1948, in-8e, 115 p., 1 crt. h.-t. (Mémoires Commission royale de Toponymie et de Dialectologie [Section wallonne] n° 4.)
21. LENTACKER, F. — *Les frontaliers belges travaillant en France : caractère et fluctuations d'un courant de main-d'œuvre*. « Revue du Nord », Lille-Arras, t. 32, 1950, p. 130-144.
22. LENTACKER, F. — *Un type de main-d'œuvre agricole en régression dans la France d'aujourd'hui : les saisonniers belges*. « Revue Histoire économique et sociale », Paris, t. 29, 1951, p. 26-31.
23. LEYDEN, F. — *Die Volksdichte in Belgien, Luxemburg und den Niederlanden in ihrer Verteilung nach den einzelnen Gemeinden und in ihrer Beziehungen zur Wohndichte und zur Häuserdichte in den drei Staaten*. Gotha, Justus Perthes, 1929, in-4e, 54 p., 3 pl. b. t. (Ergänzungsheft nr. 204 zu « Petermanns Mitteilungen ».)
24. MERCIER, J. — *Les migrations saisonnières dans l'agriculture belge*. « Bulletin Institut Recherches économiques et sociales », Louvain, t. 13, 1947, p. 805-831, 1 crt.
25. MERTENS, C. — *La répartition de la population sur le territoire belge. Etude de démographie sociale*, Louvain, Ed. Soc. Etudes morales, Bruxelles, F. Larcier, 1946, in-8e, XVIII + 302 p., 8 fig., 4 crt. h.-t.
26. MERTENS, C. — *Un trait fondamental de la vie sociale belge. Les déplacements alternants*. « Vie économique et sociale », Anvers, 1re année, 1947, p. 41-62.
27. SEVRIN, R. — *Les travailleurs frontaliers dans le Hainaut occidental*. « Bulletin Association Géographes français », Paris, 1947, n° 188-189, p. 106-114, 4 fig.
28. SEVRIN, R. — *Les échanges de population à la frontière entre la France et le Tournaisis*. « Annales de Géographie », Paris, 58e année, 1949, p. 237-244, 3 fig.
29. SEVRIN, R. — *Le Hainaut occidental. Contribution à l'étude géographique et économique du Tournaisis et des régions d'Ath, de Lessines et de Lens*. Mons, Institut de Recherches économiques du Hainaut, 1954, 8e, 221 p. + Atlas, in-4e, 38 pl. (« Le Hainaut économique », 8e année, 1954, n°s 1 et 2.)
30. TULIPPE, O. — *Le vieillissement de la population belge*. Bruxelles, « Chantiers dans le Monde », Ed. Art et Technique, 1952, 4e, 48 p., 32 fig., 1 pl. h.-t. (Les Cahiers de l'Urbanisme, n° 10.)
31. VAN DER HAEGEN, H. — *De Brusselse werkforensen*. « Tijdschrift Belgische Vereniging Aardrijkskundige Studies », Leuven, 21e jg., 1952, p. 319-371, 5 fig., 5 pl. b. t.
32. VAN DER HAEGEN, H. — *Les migrants alternants bruxellois*. « Bulletin Société belge Etudes géographiques », Louvain, t. XXII, 1953, p. 441-449.